

DIYARBEKİR AHKÂM DEFTERLERİ VE MUHTEVALARI

VERDICT REGISTERS OF DIYARBAKIR AND THEIR CONTENTS

Ramazan GÜNAY¹

Öz

Osmanlı Devleti'nin zayıflaması nedeniyle, XVIII. ve XIX. yüzyıllarda, özellikle taşrada, gerek halkın kendi arasında gerekse halk ile devlet görevlileri arasında meydana gelen sıkıntıların sayısında artış olduğu görülüyor. Yerelde halledilemeyen sıkıntılar devlet merkezine yansıyor ve mesele Divan-ı Hümayun'da görüşülerek karara bağlanıyordu. 1742 senesinden itibaren müstakil bölgeler meydana getirilerek, bu bölgelerde bulunan kişiler tarafından gönderilen şikâyetlere dair devlet merkezinin bulmuş olduğu çözümleri ihtiva eden meseleler, Ahkâm Defterleri adı verilen yeni bir defter türüne kaydedilmeye başlanmıştır. Osmanlı Devleti'nin değişik bölgelerine ait Ahkâm Defterleri bulunuyor. Ancak her eyalete ait müstakil Ahkâm Defterleri bulunmuyordu. Hatta kendisine ait müstakil bir defter bulunsada dahi bazen o bölge içerisinde bulunan bir idari birime ait şikâyet çözümleri farklı bir bölgeye ait defterlere kaydedilebiliyordu. Bundan dolayı Diyarbakir Ahkâm Defterlerinde, Diyarbakir eyaletinin yanı sıra ona komşu/yakın olan Bağdat, Basra, Erzurum, Şehr-i Zor/Kerkük, Musul, Sivas, Rakka ve Van eyaletlerine ait değişik miktardaki şikâyet kayıtlarını bu defterlerin içerisinde bulmak mümkündür. Bu çalışmada, dokuz adet olan Diyarbakir Ahkâm Defterlerini tanıtıcı mahiyette bilgi verilmiştir. Defterlerde yer alan bilgiler halkın şikâyetlerine çözüm bulmaya dair olduğu için söz konusu dönemde halkın gündelik yaşamı ile ilgili önemli bilgiler bulunuyor. Bu defterler, Osmanlı idari sisteminde en üst karar organı olan Divan-ı Hümayun'daki kararları ihtiva ettiğinden dolayı devletin resmi görüşünü yansıtıyorlar.

Anahtar Kelimeler: Divan-ı Hümayun, Şikâyet, Ahkâm Defterleri, Diyarbakir.

Abstract

There was an increase in the number of disputes among both common people themselves and people and state officials particularly in provincial areas due to the decline of Ottoman State in the 18th and 19th centuries. The disputes that couldn't be resolved by local authorities used to be discussed and resolved at Divan-ı Hümayun (Council of Ottoman State). Beginning in 1742, independent districts were formed and resolutions about the local disputes were recorded in a new type of registers called Verdict Registers (Ahkâm Defterleri). Each district had its own Verdict Register, but states did not have separate Verdict Registers. Even when a district had its own Verdict Register, some resolutions could be recorded in the Verdict Register of another district. Therefore, it is possible to find entries for complaint registers of Bağdat, Basra, Erzurum, Şehr-i Zor/Kerkük, Musul, Sivas, Rakka and Van as well as those for Diyarbakir in a particular register. In this study, nine Verdict Registers of Diyarbakir are introduced. As the entries in the registers are about the resolution of complaints from people, they contain very important information about daily life at the time. These registers reflect the formal views of the state, because they contain resolutions by Divan-ı Hümayun (Council of Ottoman State), which is the highest decision-making body in the Ottoman administrative system.

Key Words: Divan-ı Hümayun (Council of Ottoman State), Complaint, Verdicts Register, Diyarbakir.

¹ Yrd. Doç. Dr., Dicle Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ragun1@hotmail.com

Giriş

Bir ülkenin her tarafında adaletin tesis edilmesi ve bunun uygulanması o ülkeyi güçlü kılmanın önemli bir vasıtası olarak kabul edilir. Bu kaide çerçevesinde, adli sistemin de başında bulunan Osmanlı padişahları, bütün vatandaşlarının huzur içerisinde yaşamaları hususunda sorumluluk taşıdıklarından dolayı, ülkenin her tarafına atadığı şer'i ve örfi görevlilerin vatandaşlara yönelik muamelelerinin adil olmasını temin etmek durumundaydılar. Çünkü padişah, halkı "...*vedi'a-i cenab-ı hakk-ı ileyh ...*" yani Allah'ın kendilerine birer emaneti olarak görüyordu. Bundan dolayı da kendilerine emanet edilen ve Osmanlı ülkesinde sâkin olan güçsüz ve zulme uğramış kimseleri korumayı bir vazife olarak addetmişlerdi.² Dolayısıyla padişah, "... *re'aya fukarasına ve sair hiçbir ferde zulüm ve ta'addi olduğuna kat'a rıza-yı aliye ...*" olmadığını ifade etmiştir.³ Bu amaçla padişah, atadığı görevlilere kanun ve adalet üzere hareket etmeleri, vergileri yerli yerinde toplamaları, kanuna aykırı davranmamaları, hiç kimseye zulüm etmemeleri ve adil olmaları konusunda tembihte bulunuyordu.⁴ Ancak, tembihte bulunmakla kalmayıp, atadığı görevlilerin günlük hayattaki uygulamalarını da takip etmek zorundaydı. Bunu yapmanın da değişik yolları bulunmaktadır. Bunlardan bir tanesi padişahın, halkın şikâyetlerini bizzat dinlemesi veya bu vazifeyi, yetki verdiği kişilere/kurumlara gördürmesiydi. Bu usul ile devlet merkezi hem halkın şikâyetlerini gidermiş oluyordu hem de taşradaki görevlilerin halkla olan münasebetleri hakkında bilgi sahibi oluyordu. Osmanlı padişahı, adaletin temini ve halkın şikâyetlerinin giderilmesi konularıyla bizzat ilgilenmenin yanı sıra yetkilerinin bir kısmını Divan-ı Hümayun'a devretmişti.

Çeşitli fonksiyonları bulunan Divan-ı Hümayun, Osmanlı merkez teşkilatı içerisindeki en üst kuruluş konumundaydı. Divan-ı Hümayun'da devlete ait idari, iktisadi ve askeri meseleler ile halka ait şikâyetler müzakere edilerek karara bağlanıyordu.⁵ Burada görüşülen meseleler temize çekildikten ve yayımlandıktan sonra bunların özet kayıtları tarih sırasına göre defterlere kaydediliyordu. Dolayısıyla, padişah adına düzenlenmeleri hasebiyle, ferman niteliği arz eden bu tür hükümlerin bizzat padişah tarafından sadır olmadığı, çok önemli

² Osmanlı padişahları, halkın kendilerine Allah'ın birer emaneti olarak düşündüklerini ve bundan dolayı da onları korumaları gerektiğini "...*vedi'a-i cenab-ı hakk-ı ileyhden olan sükkân-ı memleket ve aceze-i ra'iyyet vücûh-ı mezalim ve ta'addiyâtdan hıfz ve himaye ...*" edilmeleri gerektiğine dair ifadeden anlaşılıyor. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Bab-ı Asafî Divan-ı Hümayun Sicilleri Diyarbakır Ahkâm Defterleri, Defter (BOA, A.DVNS.AHK.DB. d.) 5, s. 307 (Evâsıt-ı Muharrem 1223/Kasım 1817).

³ BOA, A.DVNS.AHK.DB. d. 9, s.11 (Evâhir-i Cemaziyelahir 1255/Eylül 1839).

⁴ Mardin Şer'îye Sicili No: 259, Belge No: 1227 (Evâil-i Muharrem 1007/Ağustos 1598).

⁵ Midhat Sertoğlu, Osmanlı Tarih Lugatı, Enderun Kitabevi, İstanbul 1986, s. 88; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı, Ankara 1988, s. 91.

meseleler dışında, padişahın yetki verdiği makamlar ve bunların altındaki kalemler tarafından⁶ yayınlandığı anlaşılıyor. Yayınlanan bu kararlar *Mühimme Defterleri*'ne kaydediliyordu.⁷ Bu defterlerin devamlı bir gelişim gösterdiği görülüyor. Önceleri, devlete ait meseleler ile halka ait şikâyetler karışık bir vaziyette bu defterlere kaydediliyorken, XVII. asrın ortalarından itibaren sadece devlete ait kararlar *Mühimme Defterlerine* kaydedilmeye başlanmıştır.⁸

XVI. yüzyılın sonlarından XVII. yüzyıla kadar devam eden Celali İsyanları⁹ sebebiyle birçok kişi köyünü/kasabasını terk etmek zorunda kalmıştı. Bu durum iktisadi, idari ve sosyal problemlere sebep olmuştur. Bunun yanı sıra, merkezi otoritenin zayıflamasıyla beraber, özellikle merkezden uzak olan yerlerde bulunan yöneticiler keyfi bir muamele içerisine girmişlerdi. Bu durum, halkın şikâyetlerini daha da arttırmıştır. Yılların verdiği tecrübeyle beraber ortaya çıkan uzmanlaşmanın yanı sıra, bahsi geçen huzursuzlukların sonucunda merkeze yapılan şikâyetlerin sayısındaki artış yeni bir defter türünün meydana gelmesine sebep olmuştur. 1649 senesinden itibaren tutulmaya başlanan ve *Şikâyet Defterleri* adı verilen bu yeni defterlere, bütün eyaletlere ait şikâyetlere dair çözümleri ihtiva eden kararlar kaydediliyordu. Şikâyetlerin çarelerinin bu defterlere kaydedilmeye başlanması, *Mühimme Defterlerinin*, ihtiva ettiği konular itibariyle fakirleşmesine sebep olsa da bu durum, beraberinde bazı kolaylıklar da getirmiştir. Çünkü halkın şikâyetleri ile alakalı daha önceki bir muameleye müracaat etme lüzumu duyulduğunda, bu yeni usul sayesinde, defterlere kaydedilmiş olan söz konusu muameleyi daha hızlı ve kolay bir şekilde bulmak mümkün oluyordu. Ancak bütün eyaletlere ait şikâyet kayıtlarının aynı yere yazılması bu defterler için olumsuz bir durum teşkil ediyordu. Dolayısıyla daha iyi ve günlük hayatı daha da kolaylaştıran bir sisteme olan ihtiyaç devam etmiştir. XVIII. yüzyılın ortalarına doğru şikâyet sayısındaki artış nedeniyle iş yükünü hafifletmek ve merkeze gelen şikâyetlere dair çözüm süresini daha hızlandırmak için yeni arayışlara devam edilmiştir.

1742 senesinde Reisü'l-küttab Ragıp Efendi tarafından mahalli sistemin getirilmesi uygun görülmüştür.¹⁰ Bunun sonucunda da *Ahkâm Defterleri* adı verilen yeni bir defter türü

⁶ M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, M.E.B. Yay., C. I, İstanbul 1993, s. 30; Halil Sahillioğlu, "Ahkâm Defteri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. I, İstanbul 1988, s. 551.

⁷ Uzunçarşılı, a.g.e., s. 79; Şemsettin Sami, *Kamus-ı Türkî*, İstanbul 1978, s. 1478.

⁸ 3 Numaralı *Mühimme Defteri*, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1983, s. XXII; Cahit Baltacı, *İslâm Paleografyası (Diplomatik-Arşivcilik)*, İstanbul 1989, s. 58.

⁹ Celali İsyanları ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası, Celali İsyanları*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1975; William J. Griswold, *Anadolu'da Büyük İsyan, 1591-1611*, Çev. Ülkü Tansel, *Tarih Vakfı Yurt Yayınları*, İstanbul 2000.

¹⁰ Feridun Emecen, *Osmanlı Divanının Ana Defter Serileri: Ahkâm-ı Mirî, Ahkâm-ı Kuyûd-ı Mühimme ve Ahkâm-ı Şikâyet*, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 3, S. 5, 2005, s. 125; Nahide Şimşir, "Ahkâm

meydana gelmiştir.¹¹ Getirilen bu yeni sisteme göre merkeze gelen şikâyetlere verilen cevabi hükümlerin özetleri, değişik bölgelere göre ayrılmış defterlere kaydediliyordu. Bu bölgelerin ayrımı, eyaletler göz önünde bulundurularak yapılmasına rağmen bazı yerlerde, farklı eyaletlere ait şikâyetlerin çözümleri aynı deftere yazılıyordu.¹²

Eski bir muamele söz konusu olduğunda bu defterlere müracaat ediliyor ve bu kayıtlardaki bilgiler göz önünde bulundurularak bir mütalaa beyan veya yerine getirilmesi gereken bir muamele ifa ediliyordu.¹³ Bunun sonucunda da Divan-ı Hümayun'da daha önce ele alınmış şikâyete dair bir muamele kaydına daha hızlı ve kolay bir şekilde ulaşmak mümkündü. Bu durum davanın daha erken çözüme kavuşmasına vesile oluyordu. Hızlı işleyen bir adli sistem de devlet otoritesinin tesis edilmesini sağlıyordu.

Defterlere kaydedilen şikâyetlerin tarihi bölgeden bölgeye göre değişiklik arz etmektedir. İş yoğunluğunun fazla olduğu bölgelere ait defterler kısa bir tarih aralığını kapsarken çok fazla işi olmayan bölgelere ait defterlere birkaç senelik hükümler bir araya getiriliyordu. Her halükarda şikâyetlerin çözümüne dair hükümler belli bir yekûna ulaştıktan sonra o deftere yapılan kayıtlar nihayete erdiriliyor ve yeni bir deftere geçiliyordu.

Divan-ı Hümayun'da hazırlanıp sadır olan halkın şikâyetleri ile alakalı ferman ve beratların özet kayıtlarını tarih sırası ile ihtiva eden Ahkâm Defterlerinin başlangıç tarihleri 1742 senesidir.¹⁴ Bu defterlerden bir kısmı II. Meşrutiyet dönemine kadar da devam etmiştir.

Diyarbakir Ahkâm Defterleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivinde yapılan tasnife göre dokuz adet Diyarbakir Ahkâm Defteri bulunuyor.¹⁵ Cemaziyülâhır 1155/Ağustos 1742 ile Şaban 1292/Eylül 1875 tarihlerini kapsayan bu defterlerin toplamı 2.344 sayfadan müteşekkildir. Toplam olarak 128 senelik bir dönemi kapsayan bu defterlerin sayfa sayısı ile tutuldukları yıllar kıyaslandığında senelik

---

Defterleri'nin Tarihi Kıymeti ve 107 No'lu Anadolu Ahkâm Defteri'ndeki İzmir İle İlgili Hükümler", Tarih İncelemeleri Dergisi, S. IX, İzmir 1994, s. 360-61.

¹¹ Ahkâm kelimesinin müfredi olan hükmün değişik şekillerde tarifi yapılmıştır. Vesikalarda, bizzat padişah tarafından veya onun yetki verdiği görevliler tarafından padişah adına sadır olan yazılara kısaca hüküm adı veriliyor. İlyas Üzüm, "Hüküm", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 15, İstanbul 1998, s. 464; Uzunçarşılı, Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı, TTK. Yay., Ankara 1998, s. 280.

¹² Diyarbakir Ahkâm-Şikâyet Defterlerinin içerisinde, Diyarbakir eyaletinin yanı sıra ona komşu/yakın olan Bağdat, Basra, Erzurum, Şehr-i Zor/Kerkük, Musul, Sivas, Rakka ve Van eyaletlerine ait hükümlerin de kayd olunduğu görülüyor.

¹³ Pakalın, a.g.e., C. I, İstanbul 1993, s. 30.

¹⁴ Ahkâm-Şikâyet Defterleri serisinde yer alan Mora Ahkâm Defteri, diğer defterlerden 26 sene önce, 1716 senesinde, tutulmaya başlanmıştır.

¹⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, Yayın Nu: 42 (II. Baskı), İstanbul 2000, s. 79.

yaklaşık olarak on sekiz sayfalık bir kaydın tutulduğu görülüyor ki bu da yaklaşık olarak bir yılda 30 (+/-5) şikâyete denk gelmektedir.

Sıra No	Defter Adı	Tarih Hicri	Miladi	Sayfa Adedi
1	Diyarbakir	C.1155 - L.1167	1742 – 1754	285
2	Diyarbakir	Za. 1167 - Ş.1176	1754 – 1763	311
3	Diyarbakir	Ş.1176 - C.1194	1763 – 1780	397
4	Diyarbakir	C.1194 - Ca.1202	1780 – 1788	173
?	?	?	?	?
5	Diyarbakir	Ş.1206 - N.1228	1792 – 1813	586
6	Diyarbakir	Za.1228 - Za.1249	1813 – 1833	96
7	Diyarbakir	Za.1249 - N.1257	1833 – 1841	162
8	Diyarbakir	N.1257 - Ş.1267	1841 – 1851	188
9	Diyarbakir	Na.1267- L.1292	1851 – 1875	146
Toplam:				2344

Ahkâm Defterlerinin tarih sırasına göre tutulduğu ve hükümlerin ara verilmeden bu defterlere kayd olunduğu biliniyor. Bununla beraber, her ne kadar kayıtlarda dokuz adet Diyarbakir Ahkâm Defteri bulunduğu ifade ediliyorsa da, bu defterlerin kapak kısmındaki zaman silsilesi takip edildiğinde defterler arasındaki tarih sıralamasında bir kopukluğun bulunduğu görülüyor. Normal sıralamada, bir defterin bitiş tarihi sonraki bir defterin başlangıç tarihi olması gerekirken 4 numaralı defterden sonra bu usul takip edilmemiştir. 4 numaralı defterdeki kayıtlar Cemaziyülevvel 1202/1788 tarihinde sona ermesine rağmen 5 numaralı defterdeki kayıtlar yaklaşık olarak dört yıl sonra (Şaban 1206/1792) başlamıştır. Dolayısıyla iki defter arasında, kaydı tutulmayan, dört yıllık bir zaman diliminin olduğu görülüyor. Diyarbakir Ahkâm Defterleri serisi içerisinde yedi senelik zaman dilimini kapsayan defterin var olduğu göz önüne alındığında, iki defter arasındaki bu zaman farkı nedeniyle, Diyarbakir Ahkâm Defterlerine ait bir defterin bulunmadığı sonucuna varılabilir.

Diyarbakir Ahkâm Defterlerinde Geçen İdari Birimler

Diyarbakir eyaleti, Bıyıklı Mehmed Paşa'nın Kasım 1515'te beylerbeyi olarak tayin olunmasıyla Osmanlı idari sistemi içerisinde beşinci eyalet olarak oluşturulmuştur.¹⁶ XVI. ve XVII. yüzyıllardaki Diyarbakir eyaleti idari taksimatına bakıldığında doğudaki Safevi tehlikesi nedeniyle Anadolu'nun güneydoğusunda ve doğusunda bulunan bütün yerlerin Diyarbakir eyaleti içerisinde teşkilatlandırıldığı görülüyor. Ancak daha sonraki dönemlerde, Osmanlı idari taksimatı içerisinde eyaletlerin sınırlarında sürekli bir değişiklik meydana gelmiştir. Erzurum, Van ve Rakka eyaletlerinin tesis edilmesi neticesinde Diyarbakir eyaleti

¹⁶ Nejat Göyünç, "Diyarbakir Beylerbeyliğinin İlk İdari Taksimatı", İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Dergisi, S. 23, İstanbul 1969, s. 23.

sınırları içerisinde bulunan bazı sancaklar yeni oluşturulan eyaletlere bağlanmışlardır.¹⁷ XVIII. ve XIX. yüzyılda, dünya dengelerinde meydana gelen değişimlere paralel olarak Osmanlı ülkesinde ulaşım ve kontrol merkezleri değişmiştir. Bu nedenle, yeni oluşturulan merkezlerin gelişmesiyle Osmanlı eyalet sınırları devamlı surette yeniden düzenlenmiştir.¹⁸ Doğal olarak bu durum Diyarbakir Ahkâm-Şikâyet Defterlerine de yansımıştır.

Kendisinden önceki İslam devletlerinin “halkın şikâyetlerini dinleme ve bunları çözüme kavuşturma” şeklindeki geleneğini devam ettiren Osmanlılar, bu usulü sistemli bir hale getirerek kayıt altına almışlardır. Değişik bölgelere ait şikâyet kayıtlarının farklı defterlere kaydedilmesi sonucunda meydana gelen Ahkâm Defterleri, her eyalet için müstakil olarak tutulmuyordu. Dolayısıyla bazı eyaletlerin kendilerine ait müstakil bir defterleri bulunmuyor. Diyarbakir Ahkâm Defterlerinde, Diyarbakir eyaletinin¹⁹ yanı sıra, ona komşu/yakın olan Bağdat, Basra, Erzurum, Şehr-i Zor/Kerkük, Musul, Sivas, Rakka ve Van eyaletlerine ait hükümlerin de kayd olunduğu görülüyor.

Osmanlı idari teşkilatlanmasına bakıldığında devletin, eyalet/vilayetlere, onların da sancak olarak adlandırılan birimlere taksim edildiği görülür. Eyalet/vilayetlerin merkezi konumunda olan şehirler o eyaletlerin idari merkezini teşkil ediyorlardı. Günümüzde Diyarbakır olarak tabir olunan şehir merkezi, Osmanlı idari taksimatında Amid olarak geçmektedir. Diyarbakir olarak tabir olunan bölgenin Osmanlı hâkimiyetine geçişinden sonra Amid, eyalet merkezi olarak kabul edilmiştir. Dolayısıyla eyaletin başında bulunan ve vezir rütbesinde olan Diyarbakir eyaleti beylerbeyi, bu eyaletin merkez sancağı olan Amid’de oturduğundan dolayı burası “paşa sancağı” konumundadır. Amid/Diyarbakır, Osmanlı Devleti’nin son zamanlarına kadar Osmanlı idari sisteminde önemini devam ettirmiştir.

Diyarbakir Ahkâm-Şikâyet Defterlerinde bulunan kayıtların büyük bir kısmı, Diyarbakir Eyaleti’nin merkezi olan Amid sancağı ile ilgilidir. Bunun yanı sıra bu defterlerde, eyalet dâhilinde bulunan diğer sancaklar ile yakın eyaletlere bağlı çeşitli sancaklara ait hükümler de yer alıyor. Bunlar; Amid, Çapakçur, Çemişgezek, Çermik, Harput, Dersim, Maden ve Mamûretülazîz sancaklarıdır. Her biri birer idari ve adli birim olma özelliği

¹⁷ İbrahim Yılmazçelik, XVIII. Yüzyıl İle XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakir Eyaletinin İdari Yapısı ve İdari Teşkilatlanması, Tarih Araştırmaları Dergisi (Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Bölümü), C. 18, S. 29, 1996. s. 219.

¹⁸ İlber Ortayalı, Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880), TTK yay. Ankara 2000, s. 29.

¹⁹ Osmanlı idari taksimatında meydana gelen değişikliğe bağlı olarak XIX. yüzyılın ortalarında (Aralık 1847) Diyarbakir Eyaleti, Osmanlı doğu bölgelerinde bulunan bazı sancak ve kazalarla birleştirilerek Kürdistan Eyaleti olarak adlandırılan yeni bir eyalet oluşturulmuştur. Bu yeni oluşum içerisinde Diyarbakir eyaletinin merkez kazası olan Amid kazasının ismi de Diyarbakir livası olarak değişmiştir. Bu taksimat, Ahkâm Defterlerinde bulunan kayıtlara da bu şekilde yansımış ve hükümlerin baş kısmında “Diyarbakir eyaleti” yerine “Kürdistan eyaleti” tabiri kullanılmaya başlanmıştır.

bulunan çeşitli kazalardan da merkeze şikâyetler gitmiş ve bu defterlerin içerisine kayd olunmuşlardır. Bunlar; Hani, Lice, Eğil, Pertek, Sağman, Sincar, Keban Madeni, Palo, Tercil, Hısn-ı Kehf/Hasankehf, Harput eyaletine bağlı Arapgir, Çermik, İsgird/Siirt, Çarsancak, Ergani, Harput, Siverek, Birecik, Suruç, Çemişgezek, Mardin, Çüngüş, Amid nam-ı diğer Diyarbakir, Mazgird, Çemişgezek sancağına bağlı Erzincan ve Şirvan, Ayvalıdere, Bayburd, Beşiri, Kerkük, Şehr-i Zor eyaletine bağlı Süleymaniye ve Şehr-i Zor, Arğuvan/Arguvan, Şirvan, Behisni, Kuruçay, Kiğı, Karahisar-ı Şarki, Maraş Adilcevaz, Rumkale, Gerger, Mamûretülazîz ve Hasan Çelebi kazalarıdır. Bunların yanı sıra daha alt idari birim olarak Osmanlı idari taksimatı içerisinde yer alan nahiyelerden de şikâyetleri içeren meseleler merkeze ulaşmış ve bunların çözümüne dair hükümler Diyarbakir Ahkâm Defterleri içerisinde yer almıştır. Bunlar; Garbi Amid, Şarki Amid, Behermah, Sason, Savur, Cıvınî, Hasankehf sancağına bağlı Tur (Midyat), Arapgir sancağına bağlı Egin, Çapakçur sancağına bağlı Guherber ve Sevkâri, Gercaşi kazasına bağlı Urcul, Harput sancağına bağlı Uluabad, Ebutahir, Kozili, Tercil sancağına bağlı Ribat, Malatya sancağına bağlı Kahta, Şuraili, Taşili ve Akçadağ, Çemişgezek sancağına bağlı Şehr, Keban ve Serders, Tercil sancağına bağlı Ribat, Birecik sancağına bağlı Araban ve Suruç, İs'ird/Siirt kazasına bağlı Şirvan, Ruha, Hısn-ı Mansur, Malatya, Çapakçur sancağına bağlı Köprü, Erzurum sancağına bağlı Kelkid, Ergani sancağına bağlı Çüngüş nahiyeleridir. 1742-1875 yılları arasında tutulan Diyarbakir Ahkâm Defterleri içerisindeki bu idari birimler, devamlı surette Diyarbakir eyaleti ile yeni ihdas edilen eyaletler arasında el değiştirmişlerdir. Dolayısıyla yaklaşık olarak yüz otuz beş yıllık bir zaman dilimini kapsayan, değişik kesimlere ait şikâyetlerin çözümlerine dair padişah adına verilen kararları ihtiva eden Diyarbakir Ahkâm Defterlerinde, Osmanlı idari taksimatındaki statüleri zaman içerisinde değişiklik arz eden çeşitli eyalet, sancak, kaza ve nahiyelere ait farklı konularda bilgiler bulunuyor.

Defterlerin Özellikleri

Değişik ebatlarda olan Diyarbakir Ahkâm Defterleri, ciltli ve ebrulu olup sayfalara göre numaralandırılmışlardır. Bütün bu defterlerin kapak kısmında, onun Diyarbakir (Diyarbakir) bölgesine ait olduğunu gösteren ibâre bulunuyor. Bu ibârenin hemen altında ise deftere kaydedilen hükümlerin hangi tarih aralığında tutulduğunu gösteren zaman ifadesi yazılmıştır. Bu durum, onlu sisteme (evâil, evâsıt, evâhir) göre ifade edilmiştir. Söz konusu

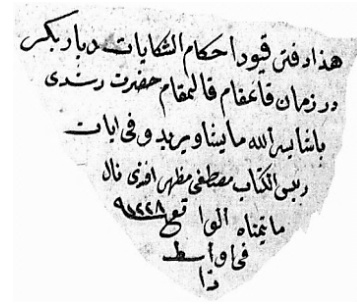

olan ay, ilk, orta ve son on gün şeklinde üçe bölünerek tarihlendirme yapılmıştır. Ayların

altına da hangi yıllar arasındaki kayıtların tutulduğu yazılmıştır.²⁰ Dolayısıyla daha önce Divan'da görüşülmüş olan eskiye dönük bir muameleye bakmak icâb ettiğinde, her bölgeye göre defter tutma sisteminin beraberinde getirdiği kolaylık sayesinde, bürokratik gecikme en aza indirilmiş oluyordu. Bu sayede, bakılmak istenen kaydın hangi bölgeye ait olduğu ve yaklaşık olarak hangi tarihte tutulduğunun bilinmesi, söz konusu olan kaydın arşiv kayıtları içerisinde ve kısa süre içerisinde bulunabilmesi için yeterli oluyordu.

Diyarbakir Ahkâm Defterlerinde, diğer Ahkâm Defterlerinde olduğu gibi, süslü, gösterişli ve resmi bir niteliği olan dîvânî yazı kullanılmıştır. Bu yazı çeşidinin dîvânî adını almasının sebebi, Divan-ı Hümayun'da görüşülen meselelerin tutulduğu kayıtlarda kullanılması hasebiyledir. Aslında burada kullanılan yazı çeşidi, hızlı yazma endişesinden dolayı bazı zamanlarda noktaların ihmal edilmesine neden olan ve *kırma dîvânî* adı verilen yazı türüdür. Böyle bir yazı türü ile yazılmış belgelerin normal dîvânî ile yazılmış olanlara göre okunması çok daha zordur.²¹

1742 senesinden itibaren tutulmaya başlanan Diyarbakir Ahkâm-Şikâyet Defterlerinde bulunan hükümler, tarih sırası gözetilerek kayd olunmuşlardır. Bir defterdeki kayıtların belirli bir yekûna ulaşmasının veya defterin dolmasının ardından hükümler diğer bir deftere kayd olunmaya başlanıyordu. Defterler genel itibariyle “*hazâ defter-i kuyûd-ı ahkâmü’ş-şikâyet/ahkâm-ı şikâyet/şikâyet-i eyalet-i/Diyarbakir fî/der-zaman-ı sadr-ı sudurü’l vüzera hazreti ...*(görevde bulunan sadrazamın ismi buraya yazılıyor) *yesserallâhu mâ yeşâ/ve yurîd ve fî ayân-ı reisü’l-kuttâb ...*(görevde bulunan reisülküttabın ismi buraya yazılıyor) *nâle mâ-yetemennâh [e’l-vâki’ fî evâil/evâsıt/evâhir-i ... sene ...* (hükmün kaydedildiği ay ve tarih buraya yazılıyor)].”²² şeklinde, defteri tanıtıcı mahiyette olan bilgilerle başlıyorlar. Dolayısıyla burada defterin türü, hangi eyalete ait olduğu, hangi sadrazam ile reisülküttab zamanında tutulduğu ve defterde yer alan hükümlerin hangi tarihten itibaren kayd olunmaya başlandığı şeklinde bilgiler bulunuyor. Osmanlı idari yapısındaki değişikliğin, söz konusu dönemde tutulan son iki Diyarbakir Ahkâm-Şikâyet Defterlerine de yansıdığı görülüyor. Bu dönemde, Osmanlı idari yapısında Reisülküttab yerine Hariciye Nezaretine ihdas edilmiştir. Bu iki defterde, girizgâh şeklinde ve o defteri tanıtıcı mahiyette bulunan defterin hangi sadrazam

²⁰ BOA, A.DVNS. AHK.DB. d. 4, s. 1.

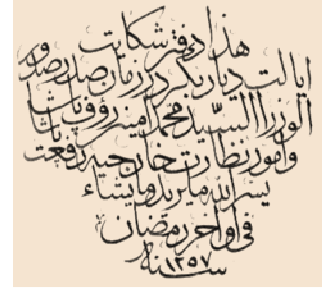
²¹ M. Tayyib Gökbiçgin, Osmanlı Paleografya ve Diplomatik İlimi, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1979, s. 44-46; Mübahat S. Kütükoğlu, Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik), Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 1994, s. 61-63.

²² BOA, A.DVNS.AHK.DB. d. 6, s.1 (Evâsıt-ı Zilkade 1228/Kasım 1813).

zamanında tutulduğuna dair bölümdeki bilgi, Ahkâm Defterleri serisi içerisinde olup daha önce tutulan defterler içerisindekinden farklılık arz etmektedir. Daha önce deftere kayd oluna gelen reisülküttabın isminin yerine, yeni ihdâs edilmiş olan hariciye nezaretinin²³ başında bulunan kişinin isminin yazılmaya başlandığı görülüyor.²⁴

Yine 1742 senesinden itibaren tutulmaya başlanan yeni bir defter türü olan Ahkâm Defterlerinden önceki “Şikâyet Defteri” isminin kullanımından vazgeçilmediği ve bu ismin kullanılmaya devam edildiği görülüyor. Dolayısıyla, her bölge için şikâyetlere dair çözümleri ihtiva eden bu defterler Ahkâm Defterleri olarak adlandırılmalarına rağmen Şikâyet Defteri isminin kullanılmaya devam edildiği için bu yeni defter türüne “Ahkâm-Şikâyet Defterleri” ismi de verilebiliyor. Bunun yanı sıra bu tür defterlerin başında, o defterlerin içeriği ile ilgili olarak çoğunlukla “... *defter-i Ahkâmü’ş-Şikâyât* ...” tabirinin kullanılması bu iddiayı destekleyici mahiyettedir.

Defterlerdeki hükümler tarih sırasına göre ve nizami bir şekilde tutulmuşlardır. Hükümün tamamlandığı kısımda, o kaydı tutan kâtibin isminin yazıldığı görülüyor. Bunun devamında, kaydın sol alt tarafına ve hükümden müstakil bir surette, söz konusu kaydın ne zaman tutulduğu yazılmıştır. Ancak tarih verilirken kaydın, ayın kaçınıcı günü tutulduğu konusunda ayrıntıya girilmemiş ve gün belirtilmemiştir. Bunun yerine onlu sistem olarak ifade edilen, her ayın 1-10. günlerini ifade eden evâil, 11-20. günlerini gösteren evâsıt, 21-30. günlerini gösteren evâhir kelimeleri kullanılmıştır. Aynı şekilde ay isimleri yazılırken de ayrıntıya girilmemiştir. Burada hicri takvimdeki ayların kısaltılmış şekilleri kullanılmıştır.²⁵ Yıllar yazılırken de genel itibariyle kısaltmaya gidilmiştir ve genellikle o yılı ifade eden bütün rakamların yazılması yerine yılın son iki veya üç rakamı yazılmıştır.

Defterlerde Yer Alan Konular

Diyarbakir Ahkâm-Şikâyet Defterlerinde yer alan hükümlerin genel manada, işe ve icabına göre, bölgede bulunan vali/vezir/beylerbeyi, kadı, naib, müftü, müşir, voyvoda,

²³ Hariciye Nezâreti, II. Mahmud döneminde (Mart 1836) kurulmuştur. Bunun temelinde, Batı modeline uygun yöntemlerle çalışacak bir diplomasi sisteminin ortaya çıkardığı ihtiyaç yatmaktadır; İsmail Soysal, “Umur-ı Hariciye Nezâretinin Kurulması (1836)”, Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç Sempozyumu Tebliğleri, TTK. Yayınları, Ankara 1999, s. 71.

²⁴ BOA, A.DVNS.AHK.DB. d. 8, s.1 (Evahir-i Ramazan 1257/Kasım 1841).

²⁵ Hicri takvimde yer alan ayların isimleri ve kısaltılmış halleri şu şekildedir: Muharrem=M, Safer=S, Rebiülevvel=RA, Rebiülahir=R, Cemaziyelevvel=CA, Cemaziyelahir=C, Receb=B, Şaban=Ş, Ramazan=N, Şevval=L, Zilkade=ZA, Zilhicce=Z.

mutasarıf, subaşı, mütesellim, alaybeyi, mîr-i mîrân, mülâzım, mübâşir, mustahfiz, mütevellî, âyân, meclis azaları, kaza müdürü, kaim-makâm, dizdâr, maliye memuru, zabıt, vücuh-ı memleket, iş erleri, muhtar gibi şer'î ve örfî yetkililere hitaben çeşitli meselelere dair yazdıkları görülüyor. Defterlerde yer alan belgeler, özellikle alacak-verecek, arazi anlaşmazlığı, vakıflarla ilgili değişik meseleler, arazi sulama ile ilgili anlaşmazlıklar, tımar ve zeamet anlaşmazlıkları vs. konularda yoğunlaşıyorlar.

Sosyal hayatın temelini oluşturan unsurlardan olan vakıflarla ilgili Diyarbakır Ahkâm-Şikâyet Defterlerinde çeşitli konulardaki şikâyetleri ihtiva eden kayıtlar bulunuyor. Bunlar genellikle vakıflar, vakıflara ait akarlar ve vakıflarda görevli olan kişilerle ilgili şikâyetlerdir. Vakıf idaresinin el değiştirmesiyle alakalı olarak meydana gelen anlaşmazlıklar bu tür kayıtların çoğunu teşkil ediyor. Bu defterlerde yer alan belgelerden, Diyarbakır'da yer alan vakıflar, bunların ne tür vakıflar olduğu, idarecilerinin kim olduğu ve ne şekilde idare oldukları ile ilgili bilgi edinmek mümkündür.²⁶

Alacak-verecek meseleleriyle ilgili kayıtlar, Diyarbakır Ahkâm-Şikâyet Defterleri içerisinde en fazla yer alan konular arasındadır.²⁷ Alacağı olan kişi yerel mahkemeye müracaat ederek bunun tahsil edilmesi hususunda şikâyette bulunuyordu.²⁸ Tarafların veya vekillerinin bulunduğu mahkemede dava görülerek mesele halledilmeye çalışılıyordu. Ancak burada halledilemeyen meselelerin Divan-ı Hümayun'a yansıma durumu vardı. Bu meselelerin merkeze yansması halinde Divan, yerel idarecilerden meseleyi yeniden ele almasını ve söz konusu meblağın alı verilmesini, bunun tahsil edilememesi durumunda ise durumun kendilerine bildirilmesi talep ediyordu.²⁹ Dolayısıyla merkezin bu tür davaları sonuna kadar takip ettiği görülüyor. Bu durum, halkın, problemleri kendi başlarına ve kanunlara aykırı olarak halletmek yerine yerel mahkemeye veya Divan-ı Hümayun'a müracaat etmek suretiyle meselenin halledilmesi yoluna gittiklerini gösteriyor. Meselelerin bu şekilde hallolması ise vatandaşların idareye ve kanunlara olan güvenlerinin devam etmesine/artmasına sebep oluyordu.

²⁶ BOA, A.DVNS.AHK.DB. d. 5, s. 362 (Evail-i Rebiülevvel 1226/Mart 1811); BOA, A.DVNS.AHK.DB. d. 5, s. 355 (Evail-i Şevval 1226/Ekim 1811).

²⁷ BOA, A.DVNS.AHK.DB. d. 2, s. 6 (Evâhir-i Rebiülevvel 1168/ Şubat 1755); BOA, A.DVNS.AHK.DB. d. 2, s. 39 (Evâil-i Muharrem 1170/Eylül 1756); BOA, A.DVNS.AHK.DB. d. 3, s. 23 (Evâil-i Safer 1177/Ağustos 1763); BOA, A.DVNS.AHK.DB. d. 4, s. 39 (Evâhir-i Rebiülevvel 1197/Şubat 1783).

²⁸ BOA, A.DVNS.AHK.DB. d. 1, s. 23 (Evâhir-i Şaban 1156/Ekim 1743).

²⁹ BOA, A.DVNS.AHK.DB. d. 5, s. 250 (Evahir-i Receb 1220/Ekim 1805); BOA, A.DVNS.AHK.DB. d. 5, s. 248 (Evahir-i Cemaziyelahir 1220/Eylül 1805); BOA, A.DVNS.AHK.DB. d. 5, s. 263 (Evahir-i Zilhicce 1220/Mart 1806).

Diyarbakir Ahkâm-Şikâyet Defterleri içerisinde yer alan hükümlerin bir kısmı, iktisadi durumu yansıtan meselelerle ilgilidir. XVIII. ve XIX. yüzyıllarda yapılan savaşlarda almış olduğu mağlubiyetler neticesinde Osmanlı Devleti, iktisadi alanda zayıflamaya devam etmiştir. Diğer taraftan nüfusun artmasına karşılık kâfi miktarda yeni toprakların kullanıma açılmaması kişi başına düşen arazi miktarında/oranında bir daralma meydana getiriyordu. Bu durum, halk arasındaki arazi anlaşmazlıklarının artmasına ve devlete ödemesi gereken vergileri ödemede sıkıntı çekmesine neden oluyordu. Diğer taraftan iktisadi olarak zayıflama ve hazinede meydana gelen mali daralma nedeniyle devlet, halka daha farklı/fazla vergi yüklemek zorunda kalıyordu. Devlet görevlilerinin keyfi/usulsüz bir şekilde vergi talebinde bulunması halkın şikâyetlerinin ve huzursuzluğunun artmasına, dolayısıyla da devletin otoritesinin zayıflamasına sebep oluyordu. Özellikle taşrada devlet otoritesinin zayıflamasına paralel olarak güçlü kişilerin, zayıfların elindeki arazileri almak istemesi bu anlaşmazlıkların daha da artmasına neden oluyordu. Bütün bu meselelerin yer aldığı Diyarbakir Ahkâm-Şikâyet Defterleri içerisinde, halktan fuzuli bir şekilde vergi talep edilmesi ile alakalı meseleler ağırlıklı olarak defterlerde yer alan konular arasındadır.

Arazi, bağ, bahçe, hane, ağıl ve mera yeri anlaşmazlığı ile ilgili şikâyetlerin sayısı da bu defterler içerisinde oldukça fazladır. Bu belgelerden, Dicle nehri kenarında bahçelerin bulunduğu,³⁰ bölgede üzüm yetiştiriciliğinin oldukça fazla olduğu,³¹ burada hayvancılığın geçim kaynakları içerisinde önemli bir yere sahip olduğu ve çeşitli hayvanların yetiştirildiği³² vs. değişik konularla ilgili bilgi bulunuyor. Dolayısıyla bu tür şikâyetlerle ilgili belgelerde, bölgede yer alan tarımsal faaliyetlerin ve hayvancılığın çeşidi hakkında bilgi sahibi olmak mümkündür.

Arazi sulama ve su mecrasının değiştirilmesiyle ilgili çeşitli meseleler de bu defterlerin içerisinde bulunuyor. Bu kayıtlardan, bölgede sulu ve susuz arazilerin bulunduğu, bu arazilerde ne tür ürünlerin yetiştirildiği, arazileri sulamak için kullanılan suyun yetersiz olduğu ve herkese yetmediği görülüyor. Diyarbakır bölgesi sıcak bir iklime sahip olduğundan dolayı, su miktarının yeterli olmadığı yerlerde bulunan akarsular veya derelerdeki su, bölgede tarımsal faaliyetlerde bulunan kişiler arasında nöbetleşe olarak kullanılıyordu. Ancak bazı kişilerin, kendi arazilerini sulamak amacıyla, kullanma sırası komşusunda olduğu halde suyun

³⁰ BOA, A.DVNS.AHK.DB. d. 5, s.181 (Cemaziyelevvel 1217/Eylül 1802).

³¹ BOA, A.DVNS.AHK.DB. d. 6, s. 76 (Evasıt-ı Rebiülahir 1242/Kasım 1826); BOA, A.DVNS.AHK.DB. d. 6, s. 76 (Evasıt-ı Rebiülahir 1242/Kasım 1826); BOA, A.DVNS.AHK.DB. d. 5, s. 347 (Evail-i Cemaziyelahir 1226/Haziran 1811).

³² BOA, A.DVNS.AHK.DB. d. 7, s. 7 (Evasıt-ı Safer 1250/Haziran 1834); BOA, A.DVNS.AHK.DB. d. 9, s. 1 (Evail-i Şevval 1267/Ağustos 1851); BOA, A.DVNS.AHK.DB. d. 6, s. 5 (Evasıt-ı Cemaziyelevvel 1229/Nisan 1814).

mecrasını izinsiz bir şekilde kendi tarlalarına doğru çevirdikleri görülüyor. Bu tür muameleler de şikâyetlere sebep olduğundan Diyarbakır bölgesinde bu türden çok sayıdaki meselenin merkeze yansıdığı görülüyor.³³

Diyarbakır Ahkâm-Şikâyet Defterlerinde yer alan kayıtlardan Diyarbakır bölgesinde çok fazla seyyidin bulunduğu anlaşılıyor. Müslümanlar arasında Hz. Peygamberin (a.s.) soyundan geldikleri için seyyid ve şeriflere karşı büyük bir saygı ve sevgi bulunuyordu. Ancak değişik sebeplerle, farklı yer ve zamanlarda sıkıntılar meydana gelebiliyordu. Seyyidlerle ilgili bir sıkıntı hâsıl olduğunda ve bu durum merkeze aksettiğinde Osmanlı Devleti'nin, son dönemlerine kadar, seyyidleri koruma konusundaki tavrında bir değişiklik olmamıştır. Bundan dolayı da “... *beldesinde beyne'l-ahali seyyadâtı meşhur ve öteden beri neseb-i şerifden idüğü ma'lümü'l-cumhur olanlar, cevîr ve ta'addiden himêyet ve siyânet olunmaları babında neseblerine hürmeten ...*”³⁴ seyyidlere karşı iyi muamelede bulunulması hususunda devletin tembihte bulunduğu ve fermanlar yayınlandığı görülüyor. Bu defterler içerisinde yer alan ve seyyidlerden bahsedilen belgelerde, kendilerine duyulan hürmete binaen, isimlerinden hemen sonra “... *zîde şerefuhum ...*” tabirinin kullanıldığı görülüyor.³⁵ Seyyidlerle alakalı olarak Diyarbakır Ahkâm-Şikâyet Defterlerinde yer alan bu tür kayıtların büyük bir çoğunluğunu, seyyidlerden alınmaması gerekirken, kanunlara aykırı olarak, kendilerinden talep edilen vergilerle ilgili şikâyetler teşkil ediyor. Gerek devlet görevlilerinin gerekse halkın buna dair talepleri devlet merkezi tarafından daima reddedilmiştir.³⁶ Bu defterlerde, meselenin hassasiyetine dikkat ve kanunlara riayet edilmesi ile alakalı olarak devlet görevlilerine pek çok uyarıda bulunulduğu görülüyor. Bu tür meselelerde seyyidler, İstanbul'da bulunan nakibüleşraflıktan,³⁷ seyyid olduklarına dair kendilerine verilen belgeyi iddialarını desteklemek için kullandıkları görülüyor.³⁸

Görevlilerin halktan haksız yere vergi talebinde bulduklarına dair Diyarbakır Ahkâm-Şikâyet Defterlerinde çok sayıda kayda rastlanmaktadır. Devlet otoritesinin zayıflamasına bağlı olarak taşrada bulunan görevliler, tahsil etmeleri gereken vergilerden daha fazlasını talep ettiklerinde, muhtemelen bölge içerisinde bu mesele hal olunmadığı için, bu

³³ BOA, A.DVNS.AHK.DB. d. 5, s. 306 (Evâsıt-ı Muharrem 1223/Mart 1808); BOA, A.DVNS.AHK.DB. d. 6, s. 79 (Evail-i Receb 1243/Ocak 1828).

³⁴ BOA, A.DVNS.AHK.DB. d. 5, s. 284/2 (Evâsıt-ı Cemaziyelevvel 1222/Temmuz 1807).

³⁵ BOA, A.DVNS.AHK.DB. d. 4, s. 34 (Evâhir-i Cemaziyelevvel 1197/Nisan 1783).

³⁶ BOA, A.DVNS.AHK.DB. d. 1, s. 14/2 (Evâsıt-ı Safer 1156/Nisan 1743).

³⁷ Nakibüleşraflık için daha ayrıntılı bilgi için bkz. Murat Sarıcık, Osmanlı İmparatorluğu'nda Nakibü'l-Eşraflık Müessesesi, TTK Yay., Ankara 2003.

³⁸ BOA, A.DVNS.AHK.DB. d. 4, s. 3 (Evail-i Receb 1194/Temmuz 1780); BOA, A.DVNS.AHK.DB. d. 7, s. 22 (Evâsıt-ı Cemaziyelevvel 1251/Eylül 1835).

durum merkeze aksetmiştir. Bu tür olumsuzlukların artması nedeniyle, vergi toplamakla görevli memurların kanunlara aykırı bir şekilde fazladan vergi talep ve tahsil edemeyecekleri ile alakalı fermanlar yayınlamıştır. Bu tür meselelerin merkeze aksetmesi durumunda, meselenin mahallinde araştırılmasını ve böyle bir haksızlığın vaki olduğunun görülmesi durumunda bunun men edilmesi gerektiğine dair yerel görevlilere çok sayıda hüküm gönderilmiştir.³⁹

Osmanlı Devleti'nde hâkim millet Müslümanlar olarak kabul edilmişti. İslam hukuku, İslam hâkimiyetini tanımaları ve bazı yükümlülükleri yerine getirmeleri şartı ile gayrimüslim diğer semavi din mensuplarına süresiz olarak yaşama hakkı tanımış ve koruma sağlamıştır.⁴⁰ Zimmî statüsü verilen bu kişilere, temel haklar noktasında ülkenin diğer kısımlarında yaşayan her vatandaş gibi vergilerini ödeyip kanunlara aykırı bir hareket içerisine girmedikleri müddetçe dokunulmuyordu.⁴¹ Bu hususla alakalı değişik zamanlarda hükümler gönderilmiş ve “...hilâf-ı rızâ-yı aliyem vaz’ ve hareket vükua gelmemesi esbâbını istihsâla mübâderet olunmak matlub-ı kat’i ...” olduğu, dolayısıyla gayrimüslim vatandaşlara yönelik olarak kanunlara aykırı bir muamele içerisine girilmemesi gerektiği ifade edilmiştir.⁴²

Osmanlı Devleti, kendi ülkesinde yaşayan gayrimüslimleri tek tek muhatap olarak kabul etmek yerine onların başına yine kendi din ve mezheplerinden olan birisini tayin ederek onları idare etme yoluna gitmiştir. Gayrimüslimler genellikle liderleri aracılığıyla devlet idarecileriyle ilişki kuruyorlardı. Dolayısıyla milletlerin başında bulunan bu kişiler, kendi din/mezhep mensuplarının yükümlülüklerinden dolayı padişaha ve diğer idarecilere karşı sorumlu olmuşlardır.⁴³ Diyarbekir Ahkâm Defterlerinde yer alan kayıtlarda, meydana gelen sıkıntılarla ilgili gayrimüslim dini liderlerin devlet nezdinde kendi milletlerinin temsilcisi olma vasfını etkin bir şekilde kullandıkları görülüyor.⁴⁴ Devlet merkezine giden şikâyetler sebebiyle, gayrimüslimlere herhangi bir sıkıntının verilmemesi hususunda sık sık tembihatta bulunuluyordu. Gayrimüslimlerle alakalı Diyarbekir Ahkâm Defterlerinde bulunan

³⁹ BOA, A.DVNS.AHK.DB. d. 1, s. 1 (Evail-i Cemaziyelahir 1155/Ağustos 1742); BOA, A.DVNS.AHK.DB. d. 5, s. 185 (Evail-i Receb 1217/Kasım 1812); BOA, A.DVNS.AHK.DB. d. 5, s. 347 (Evâsıt-ı Rebiülevvel 1226/Nisan 1811).

⁴⁰ Claude Cahen, “Zimme”, İslam Ansiklopedisi, C. XIII, İstanbul 1986, s. 566; Gülnihal Bozkurt, “İslam Hukukunda Zimmilerin Hukuki Statüleri”, Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, İzmir 1987, C. 3, Sa. 1-4, s. 117.

⁴¹ BOA, A.DVNS.AHK.DB. d. 7, s. 91 (Evâsıt-ı Safer 1255/Nisan 1839).

⁴² BOA, A.DVNS.AHK.DB. d. 5, s. 307 (Evâsıt-ı Muharrem 1223/Mart 1808).

⁴³ Stanford Shaw, History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Vol. I, Cambridge University Press, New York 1997, s. 151-153; İlber Ortaylı, “Millet Sistemi” Diyanet İslam Ansiklopedisi, C. XXX, İstanbul 2002, s. 69.

⁴⁴ BOA, A.DVNS.AHK.DB. d. 7, s. 87-88 (Evâhir-i Cemaziyelahir 1255/Eylül 1839); BOA, A.DVNS.AHK.DB. d. 7, s. 85-86 (Evâhir-i Cemaziyelevvel 1255/Ağustos 1839).

meselelerin genel olarak vergi toplama hususunda ortaya çıkan şikâyetlerle alakalı olduğu görülüyor. Bunun yanı sıra bu defterlerde, ibadet meselesi,⁴⁵ Katolik din adamının tayini ve görevleri,⁴⁶ kargaşaya sebebiyet veren gayrimüslimlerin yakalanması⁴⁷ vesaire çeşitli konularda hükümler bulunuyor.

Devlet otoritesinde meydana gelen zayıflamanın sonucunda, özellikle merkezden uzak yerlerde, ortaya çıkan eşkıyalık faaliyetleri o yörelerde asayişsizliğin artmasına neden olmuşlardır. Bunun sonucu olarak, sayıları az da olsa, değişik kaza ve kasabalarda haneye tecavüz etme, tarla, bağ ve bahçe gibi taşınmazlara gasben el koyma, seyahat halinde olan kişilerin mallarını gasp etme, mallarını vermekte zorluk çıkaran kişileri öldürme, eşkıyalık faaliyetleri ve eşkıya ile işbirliği yapanların durumu vesaire meselelerle alakalı Diyarbekir Ahkâm-Şikâyet Defterleri içerisinde değişik belgeler bulunuyor.⁴⁸

Diyarbekir Ahkâm Defterlerinde, yukarıda bahsedilen konuların dışında farklı meselelerle alakalı çeşitli hükümler bulunuyor. Vefat eden birisinden geriye kalan miras ve bunun mirasçılar arasındaki taksimatında yaşanan anlaşmazlıklar,⁴⁹ yoldan geçen önemli kişilerin korunması ve ihtiyaçlarının giderilmesi ile ilgili tembihatlar,⁵⁰ cariyelerle ilgili hususlar,⁵¹ tevliyet ile ilgili anlaşmazlıklar,⁵² mal ve eşyanın haksız yere gasbı,⁵³ son dönemlerde artan zulümlerin önlenmesi konusundaki uyarılar,⁵⁴ halkın kendi arasında ve bölgelerinde bulunan görevlilerle olan anlaşmazlıkları ve bunların sebeplerini söz konusu defterlerin içerisinde bulmak mümkündür. Bahsi geçen sosyal meselelerin yanı sıra bu defterlerde iktisadi ve idari meselelerle alakalı farklı belgeler bulunuyor. Yaylak-kışlakların kullanımı ve bunların vergilendirilmesi,⁵⁵ has, zeamet ve timar tevcihati,⁵⁶ çeşitli mesleklere

⁴⁵ BOA, A.DVNS.AHK.DB. d. 8, s. 77 (Evâil-i Rebiülahir 1260/Nisan 1844).

⁴⁶ BOA, A.DVNS.AHK.DB. d. 6, s. 86 (Evâsıt-ı Zilhicce 1246/Nisan 1831).

⁴⁷ BOA, A.DVNS.AHK.DB. d. 5, s. 192 (Evâhir-i Şevval 1218/Şubat 1804).

⁴⁸ BOA, A.DVNS.AHK.DB. d. 4, s. 4 (Evâsıt-ı Receb 1194/ Temmuz 1780); BOA, A.DVNS.AHK.DB. d. 4, s. 10 (Evâhir-i Rebiülevvel 1195/Mart 1781).

⁴⁹ BOA, A.DVNS.AHK.DB. d. 5, s. 272 (Evâsıt-ı Cemaziyelahir 1221/Ağustos 1806); BOA, A.DVNS.AHK.DB. d. 7, s. 41 (Evâhir-i Rebiülahir 1252/Ağustos 1836).

⁵⁰ BOA, A.DVNS.AHK.DB. d. 3, s. 39 (Evâil-i Cemaziyelahir 1178/Kasım 1764); BOA, A.DVNS.AHK.DB. d. 5, s. 214 (Evâhir-i Rebiülahir 1219/Ağustos 1804).

⁵¹ BOA, A.DVNS.AHK.DB. d. 6, s. 73 (Evâil-i Cemaziyelahir 1241/Ocak 1826).

⁵² BOA, A.DVNS.AHK.DB. d. 5, s. 188 (Evâhir-i Şevval 1217/Şubat 1803).

⁵³ BOA, A.DVNS.AHK.DB. d. 3, s. 23 (Evâil-i Rebiülevvel 1178/Ağustos 1764); BOA, A.DVNS.AHK.DB. d. 5, s. 36 (Evâsıt-ı Muharrem 1233/Kasım 1817); BOA, A.DVNS.AHK.DB. d. 6, s. 2 (Evâil-i Safer 1229/Ocak 1814).

⁵⁴ BOA, A.DVNS.AHK.DB. d. 3, s. 5 (Evâsıt-ı Şevval 1176/Nisan 1763).

⁵⁵ BOA, A.DVNS.AHK.DB. d. 7, s. 90 (10 Safer 1255/25 Nisan 1839).

⁵⁶ BOA, A.DVNS.AHK.DB. d. 1, s. 38 (Evâsıt-ı Ramazan 1158/ Ekim 1745); BOA, A.DVNS.AHK.DB. d. 5, s. 316 (Evâhir-i Receb 1223/Haziran 1818); s. 313 (Evâsıt-ı Rebiülahir 1223/Haziran 1808); s. 316 (Evâsıt-ı Safer 1223/Nisan 1808).

mensup esnafların şikâyetleri veya halkın kendilerinden şikâyetleri,⁵⁷ derbendcilik timarı,⁵⁸ iltizam verilmesi,⁵⁹ cizye toplanması⁶⁰ ile asker ihracı⁶¹ gibi değişik konularda ve içerik yönüyle oldukça zengin meseleleri ihtiva eden anlaşmazlıkları/şikâyetleri ve bunlara dair çözümleri ihtiva eden hükümler bu defterlerde yer alan başlıca konulardır.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nde yaşayan herkesin herhangi bir ön şart gerekmeksizin sorunlarını merkeze iletme hakkı vardı. Şikâyete konu olan sorunların merkezle doğrudan kurulan bağlantı vasıtasıyla çözüme kavuşturulması sürecin hızlı bir şekilde sonuçlandırılması anlamına geliyordu. Böyle bir usulün mevcudiyeti, yerel yöneticileri daha dikkatli olmaya zorluyordu. Zira sorumlu oldukları bölgelerde halledilemeyen her meselenin merkeze aksetme ihtimali kendi ikbâlleri açısından olumsuz bir durum teşkil ediyordu. Devletin merkezi de, bu sayede, taşraya atamış olduğu idarecilerin halk ile olan münasebetlerini takip etme imkânı buluyordu.

Diyarbakir Ahkâm-Şikâyet Defterleri içerisinde yer alan hükümler, halkın hoşnut olmadığı veya şikâyetçi olduğu meselelerle alakalı merkeze yapılmış olan müracaatlara çözüm bulmak amacıyla merkez tarafından verilmiş olan ahkâmı ihtiva ettiğinden bu defterler, söz konusu bölge sınırları dâhilinde bulunan sancak, kaza, nahiye ve köylerle alakalı idari, iktisadi ve içtimai meselelere ait mühim bilgiler içeriyorlar. Dolayısıyla iktisat, sosyal ve hukuk tarihi ile idari taksimat konusunda çalışmalarda bulunacak kişiler için bu defterlerin içerisinde yer alan hükümler oldukça önemlidirler.

Diyarbakir Ahkâm-Şikâyet Defterleri içerisinde yer alan hükümler, konulara göre ele alındığında bunların büyük bir kısmının toplumsal alanda meydana gelen huzursuzluğu yansıtan meselelerle alakalı olduğu görülüyor. Bu tür şikâyetlerin sayısının fazla olması, XVIII. ve XIX. yüzyıllarda, toplumsal alanda ciddi bir bozulmanın meydana geldiğini, devlet otoritesinin ve idaresinin özellikle taşrada zayıfladığını gösteriyor. Bu süreçte kendini gösteren belirgin sorunlardan biri, şüphesiz seyyidlerin üzerindeki vergi yükü olmuştur. Zira Müslümanlar seyyidlere karşı sevgi beslemelerine rağmen devletin son dönemlerinde, iktisadi ve içtimai alanda meydana gelen bozulma nedeniyle, özellikle vergi verme konusunda

⁵⁷ BOA, A.DVNS.AHK.DB. d. 5, s. 366 (Evâhir-i Cemaziyelahir 1227/Temmuz 1812); BOA, A.DVNS.AHK.DB. d. 8, s. 155 (Evâsıt-ı Ramazan 1265/Temmuz 1849).

⁵⁸ BOA, A.DVNS.AHK.DB. d. 7, s. 9 (Evâil-i Rebiülahir 1250/Ağustos 1834).

⁵⁹ BOA, A.DVNS.AHK.DB. d. 5, s. 198 (Evâil-i Cemaziyelahir 1218/Eylül 1803).

⁶⁰ BOA, A.DVNS.AHK.DB. d. 6, s. 25 (Evâsıt-ı Zilhicce 1231/Kasım 1816).

⁶¹ BOA, A.DVNS.AHK.DB. d. 5, s. 319 (Evâil-i Şevval 1223/Kasım 1808).

seyyidlerin rahatsız edildiği görülüyor. Ancak bu defterlerde yer alan hükümlerden, devletin seyyidlerin hamisi durumunda olmaktan son demlerine kadar vazgeçmediği anlaşılıyor. Bu amaçla devlet, neseblerine hürmeten, seyyidlere karşı saygı içerisinde davranılması ve kendilerine sıkıntı verilmemesi hususunda halka ve yöneticilere sık sık tembihatta bulunuyordu. Bu defterlerde yer alan seyyidlerle alakalı bu tür hükümlerin sayısının çok olması nedeniyle Diyarbakır ve çevresinde seyyid sayısının oldukça fazla olduğu anlaşılıyor. Ayrıca seyyidlerin muaf tutuldukları vergilerin neler olduğu bu defterlerde bulunan hükümlerden anlaşılabilir.

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerdeki buhranından kaynaklanan kötü gidişat, şikâyetlerin çözümü hususunda merkezle olan iletişimin eskisi gibi sağlıklı ve hızlı ilerlemediğini gösteriyor. Zira Diyarbakır Ahkâm Defterlerinde, aynı kişi ve aynı mesele hakkında değişik zamanlarda yayınlanan hükümlerin bulunduğu görülüyor. Değişik zamanlarda, aynı kişilere ve aynı mesele ile ilgili hükümlerin gönderilmesi, merkezin emirlerinin yerine getirilmediğini, orada otoritenin zayıfladığını ve devletin bazı meseleleri halletmede güçlüklerle karşılaştığını gösteriyor.

Diyarbakır eyaletinin yanı sıra bu eyalete yakın olan Erzurum, Şehr-i Zor/Kerkük, Musul, Sivas, Rakka ve Van eyaletlerine ait çok sayıda şikâyetleri de ihtiva eden 9 adet Diyarbakır Ahkâm Defteri bulunuyor. Osmanlı Devleti'nin farklı bölgelerine ait Ahkâm Defterlerinin sayısı, aynı dönem içerisinde tutulan Diyarbakır Ahkâm Defterlerinin sayısı ile karşılaştırıldığında Diyarbakır'ın en az deftere sahip olan bölgeler içerisinde bulunduğu görülüyor. Diyarbakır bölgesine ait defter sayısının az olması söz konusu bölgenin en az soruna sahip bölgelerden bir tanesi olduğu, dolayısıyla merkeze yansıyan şikâyet sayısının az olduğu ya da bölgede meydana gelen huzursuzlukların merkeze yansıtılmadan, bölge içerisinde hall olduğu anlamına geliyor.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Bab-ı Asafi Divan-ı Hümayun Sicilleri Diyarbakır Ahkâm Defterleri, Defter (A.DVNS.AHK.DB. d.) 1, s. 14/2 (Evâsıt-ı Safer 1156/Nisan 1743); s. 1 (Evail-i Cemaziyelahir 1155/Ağustos 1742); s. 23 (Evâhir-i Şaban 1156/Ekim 1743); s. 38 (Evâsıt-ı Ramazan 1158/Ekim 1745).

BOA, A.DVNS.AHK.DB. d. 2, s. 39 (Evâil-i Muharrem 1170/Eylül 1756); s. 6 (Evâhir-i Rebiülevvel 1168/ Şubat 1755).

BOA, A.DVNS.AHK.DB. d. 3, s. 23 (Evâil-i Rebiülevvel 1178/Ağustos 1764); s. 23 (Evâil-i Safer 1177/Ağustos 1763); s. 39 (Evâil-i Cemaziyelahir 1178/Kasım 1764); s. 5 (Evâsıt-ı Şevval 1176/Nisan 1763).

BOA, A.DVNS.AHK.DB. d. 4, s. 10 (Evâhir-i Rebiülevvel 1195/Mart 1781); s. 3 (Evail-i Receb 1194/Temmuz 1780); s. 34 (Evâhir-i Cemaziyevvel 1197/Nisan 1783); s. 39 (Evâhir-i Rebiülevvel 1197/Şubat 1783); s. 4 (Evâsıt-ı Receb 1194/Temmuz 1780).

BOA, A.DVNS.AHK.DB. d. 5, s. 181 (Cemaziyevvel 1217/Eylül 1802); s. 185 (Evail-i Receb 1217/Kasım 1812); s. 188 (Evâhir-i Şevval 1217/Şubat 1803); s. 192 (Evâhir-i Şevval 1218/Şubat 1804); s. 198 (Evâil-i Cemaziyelahir 1218/Eylül 1803); s. 214 (Evâhir-i Rebiülahir 1219/Ağustos 1804); s. 248 (Evahir-i Cemaziyelahir 1220/Eylül 1805); s. 250 (Evahir-i Receb 1220/Ekim 1805); s. 263 (Evahir-i Zilhicce 1220/Mart 1806); s. 272 (Evâsıt-ı Cemaziyelahir 1221/Ağustos 1806; s. 284/2 (Evâsıt-ı Cemaziyevvel 1222/Temmuz 1807; s. 306 (Evâsıt-ı Muharrem 1223/Mart 1808; s. 307 (Evâsıt-ı Muharrem 1223/Mart 1808; s. 307 (Evâsıt-ı Muharrem 1223/Kasım 1817); s. 316 (Evâhir-i Receb 1223/Haziran 1818); s. 313 (Evâsıt-ı Rebiülahir 1223/Haziran 1808); s. 316 (Evâsıt-ı Safer 1223/Nisan 1808; s. 319 (Evâil-i Şevval 1223/Kasım 1808; s. 347 (Evail-i Cemaziyelahir 1226/Haziran 1811; s. 347 (Evâsıt-ı Rebiülevvel 1226/Nisan 1811; s. 355 (Evail-i Şevval 1226/Ekim 1811; s. 36 (Evâsıt-ı Muharrem 1233/Kasım 1817; s. 362 (Evail-i Rebiülevvel 1226/Mart 1811; s. 366 (Evâhir-i Cemaziyelahir 1227/Temmuz 1812).

BOA, A.DVNS.AHK.DB. d. 6, s. 1 (Evâsıt-ı Zilkade 1228/Kasım 1813); s. 2 (Evâil-i Safer 1229/Ocak 1814); s. 25 (Evâsıt-ı Zilhicce 1231/Kasım 1816); s. 5 (Evasıt-ı Cemaziyevvel 1229/Nisan 1814); s. 73 (Evâil-i Cemaziyelahir 1241/Ocak 1826); s. 76 (Evasıt-ı Rebiülahir 1242/Kasım 1826); s. 76 (Evasıt-ı Rebiülahir 1242/Kasım 1826); s. 79 (Evail-i Receb 1243/Ocak 1828); s. 86 (Evâsıt-ı Zilhicce 1246/Nisan 1831).

BOA, A.DVNS.AHK.DB. d. 7, s. 22 (Evâsıt-ı Cemaziyevvel 1251/Eylül 1835); s. 41 (Evâhir-i Rebiülahir 1252/Ağustos 1836); s. 7 (Evasıt-ı Safer 1250/Haziran 1834); s. 85-86 (Evahir-i Cemaziyevvel 1255/Ağustos 1839); s. 87-88 (Evâhir-i Cemaziyelahir 1255/Eylül 1839); s. 9 (Evâil-i Rebiülahir 1250/Ağustos 1834); s. 90 (10 Safer 1255/25 Nisan 1839); s. 91 (Evâsıt-ı Safer 1255/Nisan 1839).

BOA, A.DVNS.AHK.DB. d. 8, s. 1 (Evahir-i Ramazan 1257/Kasım 1841); s. 77 (Evâil-i Rebiülahir 1260/Nisan 1844); s. 155 (Evâsıt-ı Ramazan 1265/Temmuz 1849).

BOA, A.DVNS.AHK.DB. d. 9, s. 1 (Evail-i Şevval 1267/Ağustos 1851); s.11 (Evâhir-i Cemaziyelahir 1255/Eylül 1839).

Mardin Şer'iyeye Sicili No: 259, Belge No: 1227 (Evâil-i Muharrem 1007/Ağustos 1598).

Araştırma ve İnceleme Eserler

3 Numaralı Mühimme Defteri, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1983.

AKDAĞ, Mustafa, Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası, Celali İsyenlar, Bilgi Yayınevi, Ankara 1975.

- BALTACI, Cahit, İslâm Paleografyası (Diplomatik-Arşivcilik), İstanbul 1989.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, Yayın Nu: 42 (II. Baskı), İstanbul 2000.
- BOZKURT, Gülnihal, “İslam Hukukunda Zimmilerin Hukuki Statüleri”, Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, İzmir 1987, C. 3, Sa. 1-4.
- CAHEN, Claude, “Zimme”, İslam Ansiklopedisi, C. XIII, İstanbul 1986.
- EMECEN, Feridun, Osmanlı Divanının Ana Defter Serileri: Ahkâm-ı Mîrî, Ahkâm-ı Kuyûd-ı Mühimme ve Ahkâm-ı Şikâyet, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, C. 3, S. 5, 2005.
- GÖKBİLGİN, M. Tayyib, Osmanlı Paleografya ve Diplomatik İlmi, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1979.
- GRISWOLD, William J., Anadolu’da Büyük İsyân, 1591-1611, Çev. Ülkü Tansel, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik), Kubbealtı Nşr., İstanbul 1994.
- ORTAYLI, İlber, “Millet Sistemi” Diyanet İslam Ansiklopedisi, C. XXX, İstanbul 2002.
- Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880), TTK yay., Ankara 2000.
- PAKALIN, Mehmet Zeki, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, C. I, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1993.
- SAHİLLİOĞLU, Halil, “Ahkâm Defteri”, TDV İslam Ansiklopedisi, C. I, İstanbul 1988.
- SARICIK, Murat, Osmanlı İmparatorluğu’nda Nakibü’l-Eşrâfîlik Müessesesi, TTK Yay., Ankara 2003.
- SERTOĞLU, Midhat, Osmanlı Tarih Lugatı, Enderun Kitabevi, İstanbul 1986.
- SHAW, Stanford, History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Vol. I, Cambridge University Press, New York 1997.
- SOYSAL, İsmail, “*Umur-ı Hariciye Nezâretinin Kurulması (1836)*”, Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç Sempozyumu Tebliğleri, TTK. Yayınları, Ankara 1999, s. 71-78.
- Şemsettin Sami, Kamus-ı Türkî, İstanbul 1978.
- ŞİMŞİR, Nahide, “Ahkâm Defterleri’nin Tarihi Kıymeti ve 107 No’lu Anadolu Ahkâm Defteri’ndeki İzmir İle İlgili Hükümler”, Tarih İncelemeleri Dergisi, S. IX, İzmir 1994.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı, TTK. Yay., İstanbul 1988.
- Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı, TTK. Yay., Ankara 1998.
- ÜZÜM, İlyas, “Hüküm”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 15, İstanbul 1998.
- YILMAZÇELİK, İbrahim, XVIII. Yüzyıl İle XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakir Eyaletinin İdari Yapısı ve İdari Teşkilatlanması, Tarih Araştırmaları Dergisi (Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Bölümü), C. 18, S. 29, 1996. s. 217-232.